

34. Azmîzâde Hâletî Dîvânî'nda melâmet ehli olarak âşık¹**Mehmet Furkan ÇELİK²****APA:** Çelik, M. F. (2021). Azmîzâde Hâletî Dîvânî'nda melâmet ehli olarak âşık. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (22), 556-567. DOI: 10.29000/rumelide.895973.**Öz**

Kaynaklar vasıtasıyla edindiğimiz bilgilere göre 1570 yılında dünyaya gelen Azmîzâde Hâletî'nin asıl adı Mustafa'dır. İyi bir medrese eğitiminin ardından müderrislik, kadılık ve kazaskerlik gibi görevlerde bulunan Azmîzâde Hâletî, 17. yüzyıl klasik Türk şiirinin önemli sanatçılarından biridir. Biyografik bilgiler veren kaynaklarda okumayı seven, araştırmacı, iyiliksever, ilim ve kültür meraklısı bir kişi olarak tanıtılan şair, rubailerinin yanı sıra âşıkâne, rindâne ve hâkimâne tarzda yazdığı gazeller ile de ön plana çıkmıştır. Hâletî'nin şiirlerinde dikkat çeken unsurlardan bir diğeri ise melâmetîlik kavramıdır. Dîvânındaki şiirlerin bazı bölümlerinde bu kavrama yer vermiş ve çeşitli bağlamlarda bu kavramı işleyerek kullanmıştır. Sözlük anlamı itibarıyla kınamak, ayıplamak ve sitem etmek gibi anlamlara gelen melâmet kelimesi, Arapça *levm* kelimesinden türemiştir. Kınanmayı ve ayıplanmayı kendilerine bir görev addeden melâmet yolcularına ise *melâmî* adı verilmiştir. Bu çalışma aracılığıyla melâmet kavramının ve klasik Türk şiiri bünyesinde âşık rolünü icra eden bir tip olarak ifade edebileceğimiz melâmîlerin Azmîzâde Hâletî Dîvânî'ndeki yansımaları ele alınmıştır. Bu doğrultuda Azmîzâde Hâletî'nin hayatı ve edebî kişiliğinden yola çıkılarak melâmet ve melâmîlik gibi hususların dîvânındaki işleniş şekli ve bu kavramlara bakış açısı incelenmiştir. Öte yandan bu çalışma aracılığıyla melâmîliğin 17. yüzyıl klasik Türk şiirine yansımaları ve şairin dîvânında yer alan âşık tipinin, melâmetîlik bağlamındaki konumu açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Klasik Türk edebiyatı, Azmîzâde Hâletî, melâmet, Melâmîlik, âşık tipi**Lover as a melâmet master in Azmîzâde Hâletî Dîvân****Abstract**

Information that we collected with the help of resources show that, Azmizade Haleti's (birth: 1570) real name is Mustafa. Azmizade Haleti, who had a sophisticated medresseh education and became qadi and military judge, was one of the important artists of the classical Turkish poetry in the 17. century. In the biographical resources, he is portrayed as an avid reader, culture and science lover. Also, he came into prominence by writing the ghazals with the type of aşıkane, rindane and hakimane. In Haleti's poems, melâmî tradition (melâmîlik) is worth to mention. In some part of his poems in his divan, he mentioned this concept and used it in different contexts. To define, in the dictionary, melâmîlik means 'to condemn, blame, and reproach'. It is derived from word *levm* which is Arabic. Melâmet passengers who likes to be blamed and condemned are called melâmî. In this work, melâmet concept is defined and explained its reflections in Azmizade Haleti Divan because melâmet is seen as lover type in the classical Turkish poetry. By this token, Azmizade Haleti's life

¹ Bu çalışma 22-23 Şubat 2020 tarihlerinde düzenlenmiş olan Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Bilimleri Sempozyumu'nda sunulan sözlü bildirin revize edilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

² Dr. Öğr. Gör., İnönü Üniversitesi, Rektörlük, Türk Dili Bölümü (Malatya, Türkiye), mehmetfurkan.celik@inonu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0326-1014 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 18.01.2021-kabul tarihi: 20.03.2021; DOI: 10.29000/rumelide.895973].

and melâmet and melâmîlik concepts which is seen in Haleti's literary character will be explored. On the other hand, it is aimed to explain melâmîlik concept's reflections in 17. century classical Turkish poetry, poet's lover type in his poems and its link with melâmî tradition through this study.

Keywords: Classical Turkish literature, Azmizade Haleti, melâmet, Melâmîlik, lover

Giriş

1570 yılında İstanbul'da doğduğu bilinen Azmîzâde Hâletî, Sultan III. Murad'ın hocası olan şair Azmî Efendi'nin oğludur. Asıl adı Mustafa olan Hâletî, medrese eğitimini tamamladıktan sonra 21 yaşında müderrisliğe başlamış ve İstanbul'daki bazı medreselerde çalışarak zaman içerisinde yeteneği ve azmi sayesinde mevkisinde yükselerek Süleymaniye müderrisliğine atanmıştır. Bu görevinden sonra ise kadılığa geçerek Şam ve Kahire kadılıklarında görev yapmıştır. 1627 yılında Rumeli kazaskerliği görevine getirilen Hâletî, iki yıl sonra emekli olmuş ve 1631 tarihinde ise vefat etmiştir (Kaya, 1996: 9).

Hâletî henüz genç yaşlardayken babasını kaybetmiştir. Ne tesadüf ki babasını kaybettiği yaşlardayken kendi oğlunu da toprağa vermiştir. Bu trajik olaylara ilaveten yaşadığı dönemde gerekli ilgiyi görememesi ve birtakım haksızlıklara maruz kalması onun ruhsal olarak çöküntüler yaşamasına sebep olmuştur. Bu durumun bir yansıması olarak da yaşam tarzı itibariyle genel olarak karamsar bir tablo çizmiştir (Kaya, 1996: 15).

Kaynaklar vasıtasıyla edinilen bilgilere göre yardımsever, adaletli, sözünün eri ve eli açık bir insan olan Azmîzâde Hâletî, aynı zamanda okumayı ve araştırmayı çok seven biridir. Öğrencisi Atâî'nin aktardığına göre Hâletî'nin vefatının ardından birtakım notların bulunduğu 4000 civarında kitabı bulunmuştur (İpekten, 1991: 348). Yine Atâî'nin verdiği bilgilere göre Azmîzâde Hâletî yaşadığı dönemde hak ettiği değeri görememiş ve bu nedenle de şiirlerinde hem bu durumdan hem de maruz kaldığı haksızlıklardan yakınmıştır. Oysa erken yaşlarda şiir yazmaya başlayan Azmîzâde, babası gibi şiirleriyle şöhret olmuştur. Özellikle rubâileriyle meşhur olan Azmîzâde gerek kendi çağında gerekse sonraki dönemlerde bu alandaki ustalığıyla kendinden söz ettirmiştir (İpekten, 1991: 349). Öte yandan âşıkâne, rindâne ve hakimâne tarzda yazdığı gazeller ile ön plana çıkan Azmîzâde Hâletî, şiirlerinde kullandığı melâmet kavramı ve onunla ilintili bir takım terimleri kullanması ile de dikkat çekmektedir. Şairin, bu kavramı nasıl işlediği ve hangi amaç ile hangi bağlamlarda kullandığı oldukça önemlidir.

17. yüzyıl klasik Türk şiirinde melâmetliliğin yansımalarını tespit edebilmek ve şairin melâmet karşısındaki konumu hakkında fikir sahibi olabilmek için şairin hayatı ve edebî kişiliği önemli bir yere sahiptir. Bu husustan hareketle şiirlerinin aşk ve melâmet kavramları noktasında taranması, tespit edilen malzemelerin melâmet ve şairin şiir dünyası bağlamında incelenmesi ve analiz edilmesi, örnek beyitlerin ve diğer bulguların teorik verilerle desteklenip iddialar arasında sentez yapılarak bir sonuca ulaşılması, bu çalışmanın amaç ve yöntemini oluşturmuştur.

1. Melâmet ve Melâmîliğe dair

Melâmet, sözlük anlamı itibariyle kınamak, ayıplamak ve sitem etmek anlamlarına gelen *levm* kelimesinden türemiştir. "Yusuf, 12/32; Kalem, 64/39; Maide, 5/54; Zariyat, 51/54; İsrâ, 17/19, 39; Muminun, 23/6, Meâric, 79/39; Saffat, 37/142 surelerinde *levm* ve melâmet sözlük anlamında kullanılmıştır." (Uludağ, 2014: 149) Melâmîlik yoluna giren ve bu yolu benimseyen kimselere de *melâmî* adı verilmiştir.

Kınayanın kınamasına aldırış etmeyenler olarak tanımlayabileceğimiz melâmîler³, hayatlarını güzellik içinde yaşamalarına rağmen sahip oldukları tüm iyi yönlerini ve özelliklerini yok sayarak değersiz kılarlar ve en küçük ayıplarını dahi ifşa ederek toplum içinde itibarsızlaşmayı kendilerine kâr sayarlar (Sülemî, 1950: 15). Hayrı gizleme ve şerri ifşa etme anlayışı onlar için önemli bir doktrindir.

Melâmetîlik, kendi temeli olarak dindarlık ve takvanın toplumsal yaşamda bulunan mesleklerden bir tekine indirgenmeyip her yanına yayılması gerektiği inancı üstüne kuruluydu. İnsan yaşamının bu dünyada salt dindarlıkla doldurulması ancak kişinin iç tinsel duraklarının gizli tutulması ile olabilirdi, çünkü sergilenmeleri bireyi kaçınılmaz olarak bir din uzmanının ayrıcalıklarına hak iddiasına iter, dolayısıyla da toplum yaşamında ayrı ayrı din yollarının ortaya çıkması sonucunu verirdi, bu ise beddualydı (Karamustafa, 2008: 41).

Hücvârî'ye göre Allah, kendisine yönelen kullarını halka levmettirir fakat; sövgü ve kınanmalara maruz kalan o kişilerin kalplerini söz konusu ayıplanmalara karşı muhafaza eder. Böylelikle Allah, o kullarını başka kişilerin kınayışlarından düşünce olarak azade kılar ve sahip oldukları güzellikler ve iyilikler nedeniyle büyüklenme ve kendini beğenme gibi sıkıntılı durumlardan da korumuş olur. Yine Hücvârî, halkın razı ve hoşnut olmadığı bazı kişilerden Allah'ın razı olduğunu dile getirir ve bu düşüncesini meleklerin de Hz. Âdem'i beğenmeyerek "Biz seni eksiksiz bilirken ve durmadan övgü ile tenzih ederken orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın?" dediklerini aktaran bir âyet ile destekler (Azamat, 2004: 24).

Melâmîliğin tarih sahnesinde varoluşu ile ilgili yapılan çalışmalara göre melâmet fikrinin ilk olarak Hamdûn el-Kassâr ile ortaya çıktığı ve zamanla bazı kişi ve gruplar tarafından farklı şekillerde yorumlanmaya başlanan züht hareketine bir tepki olarak doğduğu bilinmektedir (Özsoy, 2014: 87). Bir müritte bulunması lüzumlu olan niteliklerden biri olarak kabul edilen melâmetîlik, aynı zamanda suistimale açık bir inanç hareketi olarak da cereyan etmiştir. Nitekim müritlikte melâmet-sıfat ve kalender-sîret olmak önemli bir nitelik olarak kabul edilirken; şeriata aykırı davranışlar sergileyerek bunu melâmetîlik ile ilişkilendirmeye çalışmak ise hoş karşılanmamıştır. Konuya örnek teşkil etmesi açısından Necmüddin Dâye'nin, şeriata saygısı olmayan kişileri melâmet meşrep olmaya davet etmesi bu bakımdan önemlidir (Uludağ, 2014: 163).

Melâmetîlik her ne kadar kurumsallaşmasa da bazı kişi ve gruplar tarafından manevî anlamda tatminkarlık sağlaması nedeniyle tercih edilen bir yol olmuştur. Bu tercihin arka planında melâmetîliğin kendine has prensipleri ile kaba sofuluk ve şekilci anlayış gibi oluşumlara muhalif olması da etkilidir. Horasan'da ortaya çıkarak Yesevîlik, Bektaşîlik ve Ahîlik gibi oluşumlarla da benzer yönleri bulunan melâmetîlik, yalnızca din kisvesi altında değerlendirilebilecek bir oluşum olmayıp bir inanç sistemi ya da hayat felsefesi olarak da ele alınabilir (Çelik, 2019: 179). Bu doğrultuda melâmetîlik:

... cömertlik ve fütüvvet gibi sosyal ilkelerle örülmüş, samimi bir şekilde kendini kontrol, nefis muhasebesi ve bunun kapsamında olan ancak dış görünüşte diğer insanlardan ayrılmayı sağlayacak herhangi bir nişanı ya da İslam şeriatına sıkı bağlılığı ifade eden manevi üstünlüğü çağrıştıracak bätını bir iddianın bulunmadığı bir sistem olarak karşımıza çıkmaktadır (Özsoy, 2014: 85-86).

Melâmetîlik denilince akla gelen ilk isimlerden biri olan İbnî Arabî, Hz. Muhammet de dâhil olmak üzere bütün peygamberleri melâmî olarak kabul etmiştir (Bolat, 2009: 462). Yine İbnî Arabî'ye göre melâmîler, sahip oldukları bir halden ötürü öteki müminlerden ayırt edilemezler. Sabit bir mekânı mesken edinmeyen melâmîler, toplumsal hayata iştirak ederler ve dikkat çekmemek için Cuma

³ "Onlar, Allah yolunda cihâd ederler ve hiç kimsenin kınamasından korkmazlar."(Kur'ân, Mâide: 54)

⁴ Kur'ân, Bakara: 30

namazının kılındığı mescitlerde daima aynı yerde bulunmazlar. Ölçülü bir şekilde ailesiyle zaman geçirir ve doğrudan ayrılmazlar. Allah'a kulluk etmekten bir an bile geri durmayan melâmîler, ikiyüzlülükten kaçınır ve tüm eylemlerinde Allah'ı zikrederek salih kul olmaya çalışırlar. Nitekim onlar bu sayede yüksek bir mevkiye sahiplerdir. İbnî Arabî, melâmîlerin Allah katındaki konumlarının bilinmesi durumunda insanların onları ilahlaştırabilecekleri bilgisini de paylaşmaktadır. Esas itibariyle züht hareketine ve sûfilere tepki olarak ortaya çıktıkları düşünülen melâmîler, kendilerini şekilci anlayışa sevk edecek her türlü eylemden ve gösterişten kaçınmışlardır. Kınamalara, sövmelere, ayıplamalara aldırış etmeyen bu zümre, ibadetlerini gizli gizli yaparken en küçük kusurlarını ifşa etmeyi kendilerine bir vazife olarak bilirler (İbn Arabî, I/182; III/35). Ayıplanmak ve nefislerini tezkiye etmek amacıyla çeşitli hâl ve hareketlerde bulunan kimi melâmîler, bedenlerini dağlar, elif çeker, na'l keser, kendilerine mahsus bazı aletler taşır ve övülmekten hoşlanmazlar. Ayrıca melâmetîler, hayatlarını sadece sadaka ve zekât gibi yardımlarla idame ettiren sûfilere hoş bakmazlar (Karamustafa, 2008: 48).

Melâmetî dış görünüşüyle halktan birisi gibidir; ancak iç hâli ile onlardan farklı bir konumdadır (Uludağ, 2014: 159). Onlar, Allah ile aralarındaki hâli başkasının bilmesini istemez. Hiçbir iddia üzerinde hak sahibi değildir. İddia, onun için cahillik ve münasebetsizlikten ileri gelir ve kişide birtakım noksanlıkların olduğunu gösterir. Allah tarafından kendi kerameti ile sınanmaktan ve insanların bu keramet nedeniyle fitneye karışmasından sakınır. Bu nedenle de keramet göstermez, daha doğrusu buna ihtiyaç duymaz (DİA, 2004: 26).

2. Azmîzâde Hâletî ve melâmet

2.1. Melâmete bakış açısı

Çıkış noktası itibariyle züht hareketine bir tepki olarak doğduğu bilinen melâmet, tasavvuf tarihi içerisinde farklı yorumlamalara ve tanımlamalara maruz kalmış bir oluşumdur. Bunun en büyük sebebi ise gerçek melâmîler ile melâmî olmadıkları halde öyle görünmeye çalışan müteşâbih melâmîlerdir. Ancak tanımlamalar ve teşhisler ne kadar değişkenlik gösterse de melâmetin felsefesi ve esas gayesi bellidir. O da klişe algı ve tabulara karşı çıkmaktır.

Melâmet 'tahrîb-i âdattır' yani âdetleri tahrip etmek, geleneklere muhalefet etmektir, şeklinde de tarif edilir. Toplumda var olan örf ve âdetler ya akla, dine aykırı olurlar veya uygun olurlar. Pek çok kimse akla ve dine aykırı âdetlere uyar, kendini buna uymak zorunda hisseder. Bu âdetlere esir düşer, özgürlüğünü yitirir. Yerleşik âdetlere aykırı davranışlar ağır eleştirilere ve şiddetli kınamalara yol açar... İşte bu noktada cesaretle hareket edip âdetleri yıkmak melâmettir (Uludağ, 2014: 159).

Melâmetin bir felsefesi olduğu kadar psikolojik bir tarafı da vardır. Bu konuda şairin içerisinde bulunduğu ruh hâli önemli bir rol oynar. Öyle ki şairin mizacında olması muhtemel platoniklik, karamsarlık, travmalar, kaygı veya duygu bozuklukları gibi hususlar, onun şiir mecrasını büyük oranda etkiler. Bu anlamda şairin hâletiruhiyesine dair birtakım bilgilere sahip olmak onun şiir ile arasındaki bağı anlama konusunda bizlere yardımcı olur.

Azmîzâde Hâletî, hayatı boyunca birtakım trajik olaylar ile karşı karşıya kalmış ve bunun sonucunda zaman zaman karamsarlığa sürüklenmiş bir şairdir. Ancak o, her şeye rağmen dünya hayatının ruhsal yorgunluk ve türlü cefalarla harcanacak bir yer olmadığı kanaatine varmıştır. Buna istinaden de dünyanın gelip geçiciliği karşısında uhrevî ve tasavvufî bir hayat felsefesini ön plana çıkarmıştır (Kaya, 1996: 15). Bir müseddesinde Hallâc-ı Mansûr'un yolundan gittiğini söyleyen Hâletî, dünya malına dair

hiçbir beklentisinin olmadığını ve hiçbir kişiye ihtiyaç duymadığını ifade ederek zelillik ve düşkünlük toprağını taht, fakr külâhını ise tâc edindiğini dile getirir. Bir aşk sultanı olarak dünyevî hiçbir şeye itibar etmeyeceğini söyleyen şair, kendini bir abdâl olarak tanımlar:

Dem-â-dem cûşdan hâlî degül bir bahr-i mevvâcam
 Muhabbet arsasında pey-rev-i Mansûr-ı Hallâc'am
 Ne dünyâdan murâdum var ne hod bir ferde muhtâcam
 Mezellet hâkidür tahtum külâh-ı fakrdur tâcum
 Şeh-i aşkum sipîhr ü âfitabı taht u tâc itmem
 Bir abdâlüm ki ölsem dehre arz-ı ihtiyâc itmem⁵

müs. 1/II

Dünyevî şeylere önem vermediğini ve hiçbir kimseden de makam, mevki, para, pul beklentisinin olmadığını ifade eden Hâletî, düşkünlük toprağını taht olarak kabul ettiğini söyleyerek aslında dervîş-sîret bir yapı ile arzı endam eder. Şair, melâmet ehli arasında “Sultânü'l-Melâmetiyyîn” şeklinde nam salan ve görüşleri ile tasavvufî düşüncenin önemli bir yapı taşı olarak kabul edilen (Uludağ, 1996: 377) Hallâc-ı Mansûr'un yolunu yol olarak benimseyerek tâc ve taht gibi dünyaya ait maddi sembollerden kaçınan bir âşık portresi çizer. Bunu ifade ederken *abdâl* tanımlamasını kullanması ise melâmî işlevin bir bütünsellik içerisinde değerlendirilmesini daha pratik bir hâle getirir.

Tasavvuf tarihi içerisinde dikkat çekici bir yere sahip olan melâmet oluşumunun edebî zemindeki yansımaları oldukça önemlidir. Bunun tespiti için şairin kendi penceresinden melâmete olan bakış açısını ele almak gerekir. Bu bağlamda şairin melâmet anlayışının ve söz konusu kavramın şiirlerindeki işlevselliğinin daha iyi kavranabilmesi için konunun farklı başlıklar altında irdelenmesi daha doğru olacaktır. Özellikle melâmetin aşka kaynak teşkil etmesi, melâmet felsefesinin âşık tipinin oluşumundaki rolü ve âşık tipindeki yansımaları gibi maddeler bu konuda ele alınması gereken hususlardır.

2.2. Şiirlerinde melâmet

2.2.1. Aşkın kaynağı olarak melâmet

Tarikatlar ve düşünce / inanç sistemleri bakımından oldukça çeşitlilik arz eden Osmanlı tasavvuf tarihinde melâmetlilik dikkat çekici bir yere sahiptir. Mistik bir hareket olarak da nitelenen bu düşünce sistemi, bilhassa sosyal hayatta gerek ritüelleriyle gerekse felsefesiyle bir etki alanı oluşturmuştur. Bunun en bariz delili ise toplum hayatının en önemli yansımalarını tespit edebildiğimiz klasik Türk şiiri kaynağıdır. Zira klasik Türk şairleri sözünü ettiğimiz melâmî işlevi, tip ya da tipler üzerinde konumlandırarak onların karakteristik özelliklerini kendilerine özgü enstrümanları aracılığıyla şiire malzeme yapar. Bunu yaparken söz konusu mistik yapıya ilişkin bazı kavramları da kullanır (Öztürk, 2007: 215). Melâmî mesrebin şiirde benimsenmesi ve işlenmesi hususunda Ahmet Atilla Şentürk şunları söylemektedir:

Divân şiirinin benimsediği aşk uğruna rüsva olma, sarap ve meyhane düşkünlüğü vb. dinî değerler açısından hiç de hoş görülemeyecek durumların şiir geleneği içindeki yapısını kavrayabilmek için, Horasan mistik ekolünün benimsenip öne çıkardığı ‘melâmet’ mesrebinin iyi bilinip anlaşılması

⁵ Kaya, Bayram Ali (1996). *Azmî-zâde Hâletî (Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Divânının Tenkidli Metni)*, Doktora Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

gerekmektedir...Melâmet mesrebi, Osmanlı şiirinin temelini oluşturan değerler arasında şimdiye kadar gözden kaçan en önemli ve üzerinde durulması gereken bir konudur (2006: 349-390).

Melâmet, klasik Türk şiirindeki aşk anlayışının ve âşık tipinin arka planında yatan temel etmenlerden biridir. Âşığın, kınayanın kınamasına aldırış etmemesi, pejmürde, avare, divane bir yaradılıştaki olması, rezil rüsva olmaktan korkmaması, kendine has davranışlarıyla kimi zaman protest bir ruh hâlini benimsemesi, aslında onun melâmî mesrebine işaret eden göstergelerden bazılarıdır. Gezginciliği, serkeşliği, ehlikeyifliği, hayranlığı ve sonrasında ortaya çıkan ruh hâli ile vücudunda meydana getirdiği birtakım tahribatlar, melâmî bir âşığın portresini ortaya koyan en önemli imajlardandır.

Melâmet, aşkın doğal bir sonucudur. Diğer bir deyişle aşk, melâmetîliktir. Zira âşık, aşk kadehindeki içtiğinden beri melâmetten nasibini almıştır. Melâmî âşık öyle bir hâle bürünmüştür ki meyhanecilerin pîri dahi âşığı görse kendinden utanır. Sarhoşluk hâliyle aklın bağlarından kurtulan ve kendini bir nevi soyutlayan âşık, utanma ve ar duyma gibi duygulardan varestedir:

Câm-ı 'ışkun çekeli şöyle melâmet-zedeyin
Görse mey-hânede ger pîr-i mugân 'âr çeker

g. 221/4

Melâmet, zorlu bir yoldur. Eğer aşk belasına bulaşmış bir gönül söz konusuysa onun yeri melâmet denizinin kıyısıdır. Türlü zorlukların ve sıkıntıların merkezinde bulunan melâmetîlik, âşıklar için aslında bir sığınaktır:

Tıfl-ı dil-i belâ-zede dâ'im hatardadır
Zirâ mesîri bahr-i melâmet kenârıdır

g. 173/6

Melâmet, aşkın ispatıdır. Âşık, aşkı ispatlama amacıyla olmasa bile fiziksel görünümünden ya da hal ve hareketlerinden içerisinde bulunduğu ruh hâli hakkında çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Çünkü onun kendine mahsus bir takım özellikleri vardır. Ancak aşka bir nişan gerekirse bu meydan içerisinde melâmet oku buna nişandır / izdir:

'İşka nişân gerekse eger Hâletî dahi
Bu 'arsa içre tîr-i melâmet nişânıdır

g. 235/5

Melâmet, cesaret sahibi olmaktır. Başka türlü aşk ehli olunmaz. Zira şairin dile getirdiği üzere felek aslanı bile ahının ateşinden sakınırken melâmet kurdundan kaçmak aşk ehline ayıptır. Melâmet yolculuğunda âşığın nelerle karşılaşacağı bilinmez. Rüşvalıklarla, ayıplanmalarla ve cefalarla dolu bu yolculukta âşığın kendini geri çekmesi, hatta tereddüt etmesi dahi kabul edilemez bir durumdur. Bu nedenle melâmetin her türlü yakıcılığına ve yıkıcılığına rağmen yolundan sapmamalı ve aşk ehli olduğunu göstermelidir:

Şîr-i gerdûn âteş-i âhından eylerken hazer
Ehl-i 'ışka 'aybdur gürg-i melâmetden girîz

g. 301/3

2.2.2. Melâmetin şekillendirdiği âşık

Melâmetin şekillendirdiği aşk anlayışı bağlamında klasik Türk şiiri geleneğindeki âşık tipinin melâmî mesrep bir yapıya sahip olduğunu belirtmek eldeki veriler doğrultusunda yanlış olmaz. Âşkın tabiatı gereği bir nevi doğal seçim yoluyla melâmî kisveye bürünen âşık, bu şekilde duygu ve düşüncelerini daha rahat ifade eder. Fiziksel hâl ve hareketlerini daha iyi sergiler. Âşğın esriklüğünün ve savrulmalarının melâmet olgusu üzerinde vücut bulması, onu aklın bağlarından âzâde kılar. Kalıplaşmış algı ve davranışlara muhalif bir tepki olarak ortaya çıkan melâmîler,

dış görünüşlerinden iç hâllerine intikal edilemeyecek hâl, fiil, davranış ve sözleri seçerek avam ile avam, havas ile havas olmuşlar; gerçek durumlarını sezdirmemeyi, toplum içerisinde kıyafet ve görünüşte ayırt edilmemeyi anlayışlarının esası olarak belirlemişler, sırlarının açığa çıkmasından korktukları ve insanların övmelerine sebebiyet verecek bir hâl ortaya çıkınca nefislerinin gururlanmasından çekindikleri için bir taraftan bu hâllerini gizlemeye çalışmışlar, diğer taraftan nefislerini kırmak için halkın öfke ve tepkisini çekecek, hatta zaman zaman kınama ve azarlamalarına neden olacak fiiller işlemişlerdir (Bolat, 2004: 10).

Kınayanın kınamasına aldırış etmeyen âşıklar, kınanma eylemine yol açacak davranış ve hareketleri sergilemekten imtina etmezler. Toplum tarafından övülmek, örnek gösterilmek, ayıplanmamak ve azarlanmamak gibi kaygılardan uzak bir şekilde yaşamakla beraber sıra dışı olarak da niteleyebileceğimiz marjinal ve protest bir hayat yaşarlar. Âşğı bu psikolojiye iten en önemli faktörün melâmî aşk felsefesi olduğu aşıkârdır. Âşkın sebep olduğu fiziksel ve ruhsal haller, âşğı doğal olarak melâmî mesrep bir hâle getirir. Melâmî mesrep bir âşğın melâmet yolunu terk etmesi mümkün değildir. Onun melâmîliği aslında kendi iradesi dışında tezahür eden bir durumdur. Konuya dair farklı bir kaynaktan örnek vermek gerekirse klasik Türk şiirinin önemli şairlerinden Fuzûlî, âşğın melâmîliğini Allah'ın bir takdiri olarak görür:

Ey ki ehl-i 'aşka söylersen melâmet terkin et
Söyle kim mümkün midir tağyîr-i takdîr-i Hudâ⁶

Melâmî ve melâmetîlik gibi kavramlar ile ilgili veriler parçadan bütüne doğru ele alındığında âşık tipini oluşturan önemli hususların ortaya çıktığı görülecektir. Melâmet felsefesinin, âşık tipinin vücut bulmasında ne kadar önemli bir kaynak olduğu dikkat çekmekle beraber; melâmet zümresindeki aşk erlerinin de aynı zamanda âşık rolünde oldukları unutulmamalıdır (Çelik, 2019: 188).

Melâmetîlik, rüsvâlıktır. “Yüzümü mahallenin köpeklerinin ayağına halı etmezsem / döşemezsem benim de adım melâmet çölünün Kays'ı olmasın.” diyen şair, kendisini neredeyse insanî mertebelerin en zelili konumuna indirgeyerek rüsvâlıkta sınır tanımaz. Bunu melâmî meşrebi nedeniyle yapan âşık ise melâmet olmazsa aşkın da olmayacağını diğer bir deyişle eksik kalacağını bilmektedir:

Rûyumı pây-ı segân-ı kûyuna ferş itmesem
Kays-ı sahrâ-yı melâmet olmasun adum benüm

g. 502/2

Melâmet, perişanlıktır. “Melâmet rüzgârıyla perişan olana kadar gönül ümidinin yapraklarına şiraze gerekmez.” diyen Hâletî, aşkın yıkıcılığını, yarattığı tahribatı, dağınkılığı ve perişanlığı melâmet kavramı bağlamında ele alarak melâmetîliğin bu özelliğine dikkat çekmiştir. Zira melâmetîliğin olduğu

⁶ Fuzûlî, Divân, g. 1/5 (Akyüz, Kenan- Süheyl Beken -Sedit Yüksel-Müjgan Cumbur (1990). Fuzûlî Divânı, Akçağ yayımları, Ankara.)

verde her türlü sıkıntı ve eziyet olabilir. Böyle bir durumda âşığın normal bir psikolojiye sahip olması beklenemez. Çünkü melâmet rûzgârı âşığı şirazedden çıkarır:

Evrâk-ı ümîd-i dile şîrâze gerekmez

Tâ kim ola her bâd-ı melâmetle perîşân

g. 570/6

Melâmetin cefası o kadar çoktur ki sevgilinin ezasından bile daha fazladır. “Melâmet oklarından can kuşuna isabet etmeyen ok kalmadı. Korkum odur ki sevgilinin gamzesinin oklarına yer olmasın.” diyerek bu durumu ifade eden şair, melâmetîliği rûsvahlık ile sevgilinin sebep olduğu sıkıntı ve güçlükler noktasında konumlandırır. Çünkü melâmîler her ne kadar kendilerini toplum içinde gizlemeye çalışsalar da gerek ruhsal gerekse fiziksel halleri ve davranışları nedeniyle insanlar tarafından sürekli ayıplanırlar ve azarlanırlar. Zaman zaman fiziksel ve psikolojik şiddete dahi maruz kalan melâmet erleri, sevgilinin eza ve cefasından mahrum kalmak istemezler:

Korkum oldur kim hadeng-i gamzesi yir bulmaya

Murg-ı câna gelmedük tîr-i melâmet kalmadı

g. 858/6

2.2.2.1. Melâmetin âşıktaki tezahürü

Fiziksel ve ruhsal göstergeler, bir tipin karakteristik özelliklerinin tespit edilebilmesi için önemli imgelerdir. Somut varlıkların tanımlanabilmesi ve karakterize edilmesi daha kolay olduğu için fiziksel göstergeler, ruhsal göstergelere nazaran daha ön plandadır. Bu doğrultuda klasik şiir geleneğinde âşık rolündeki abdâl ve kalenderî gibi melâmî meşrep âşıkların kendilerine mahsus tarzları dikkat çeker. Yanlarında taşıdıkları enstrümanlar, giyim kuşam tarzları, bedenlerindeki birtakım izler, onların aynı kaynaktan beslendiğini gösteren dikkat çekici karakteristik özelliklerdendir. Melâmî âşık, bazen çar-darb yapmış bir vaziyette karşımıza çıkarken bazen üryan bir şekilde gezmeyi tercih eder. Giyinik olduğu zamanlarda ise pejmürdeliği elden bırakmayan divane âşık, kimi zaman hasıra bürünür; kimi zaman ise koyun yününden yapılan nemed kuşanır. Dikkat çeken bir diğer giyim kuşam imgesi ise kefendir (Şentürk, 2016: 372).

Âşık rolündeki bir tip olarak tanımlayabileceğimiz abdâllar ve onların fiziksel görünümüne dair bilgi edindiğimiz kaynaklar, bizi aynı zamanda melâmî meşrep bir âşığa götürmektedir. Onların keşkül, cüradân, çerağ, teber, nacak, kaşık, paleheng ve nefir gibi eşyalar taşımaları, bu eşyalardan bazıları ile çeşitli ritmik sesler çıkarmaları, kesici delici aletler ile vücutlarında nal kesmek, dağlamak, elif çekmek, şerha şerha etmek suretiyle yaralar ve izler oluşturmaları, keyif verici maddeler ile hayranlık haline bürünmeleri, giyim kuşamdan soyutlanmış bir şekilde baş kabak yalın ayak ve üryan olarak gezmeleri öne çıkan karakteristik özelliklerindendir. Bu konu ile ilgili olarak Ahmet Talat Onay şu bilgileri vermektedir:

Rum abdâlları kan hayran ve sine-i sad-çâkleri uryân ve ellerinde şedde-çerâğ ve lâle-sıfat cisimleri pür- dâğ, daire ve kudümlerini döge döge ve her nevbet boynuzların çala çala raks-zenân ve nara-künân, başları kabak yalın ayak, tenleri çıplak birer tennureleri var ancak, miyanlarındaki palehenk birer zünnar kuşak ve omuzlarında birer Ebu Müslimî nacak ve ellerinde ser-deste namıyla birer çomak ve yanlarında ikişer cür'adân birinde kav ve çakmak birinde esrar idüğü muhakkak ve bellerinde dahi abdâlâne birer sarı kaşık ve birer keşkül sarkık ve bedenleri yol yol yanık ateşinler idüğüne dağları tanık ve sinelerinde şekl-i Zülfikâr-ı Ali ve kimisi pehlûsunda nâm-ı Hayder-i kerrâr ve kimisinin bazusunda heyet-i mâr ve cümlesinin şakaklarında dağı var (Onay, 2014: 24).

“Melâmetî, aşırı durumlarda toplumsal bakımdan kalender kadar sapkın olabilirken dinî inanç ile tek tek inanların uyguladığı biçimiyle amelin doğa ve anlamının öteki inananların algılaması ile belirlediği ‘kılınç kipi’ içinde davranırdı.” (Karamustafa, 2008:47, 48) Bununla birlikte melâmî meşrep âşıkların, tıpkı abdâl ve kalenderî tiplerinde olduğu gibi baş açık, ayak yalın bir şekilde dolaştıkları bilinmektedir. Âşık rolündeki tiplerin çıplak olmaları konusunda, onların şekilcilığe karşı olmaları ve bu bağlamda protest bir tavır takınmaları önemli bir rol oynar. Bu bir melâmetilik göstergesi olmakla beraber aynı zamanda cesaret gerektiren bir eylemdir. Kalıplaşmış davranış ve şekillere karşı durarak sıra dışı bir görünüm benimsemek ancak cesur ve çılgın âşıkların yapacağı bir eylemdir:

İctinâb itse n’ola şâh-i serîr-i nâzlar
Baş açık âbdâl olurlar ‘âşık-i ser-bâzlar

müf. 113

Âşık için çıplaklığın bir diğer şekli de saç, sakal, bıyık ve kaşları tıraş ederek bir abdâl gibi aşk üryanı olmaktır. Âşık, çar-darb adı verilen bu işi yaparak sadece madden soyunmaz; manevî bakımdan da bir soyutlanma içerisine girer. Soyunmak eylemiyle başlayan süreç, melâmî âşığın benliğinden ve biçilmiş toplumsal rollerden kendisini soyutlaması ile devam eder. Melâmetin beraberinde getirdiği bu hâl ve hareketler, rezilliklere ve türlü türlü ayıplanmalara karşı âşığı farklı bir boyuta taşır. Hayranlık hâlinin oluşumuna zemin hazırlayan keyif verici bazı maddelerin kullanımıyla rüsvalık durumu ve toplumsal tepkilere karşı duyarsızlaşma, melâmî âşık için bir nevi trans halidir. Âşığın içerisinde bulunduğu bu ruh hâli, onu kınanmaya yol açacak her türlü davranışları sergilemeye sevk eder:

Çâr-darb âbdâl-veş ‘uryân-ı ‘ışk oldum yine
Bir civân-ı çâr-ebriûya uruldum hey meded

g. 126/3

Klasik şiir geleneği dâhilinde âşık tipinin sergilediği davranışlardan biri de kendi bedenine acı çektirmek ve vücudunda birtakım yaralar açmak şeklinde karşımıza çıkar. Onların bedenlerinde nal kesmek, dağlamak, elif çekmek, şerha şerha etmek suretiyle yaralar ve izler oluşturmaları, içerisinde buldukları ruh hâli ile yaptıkları fiziksel şiddetin göstergeleridir. Bilhassa âşık rolündeki tiplerden olan abdâl ve kalenderî gibi melâmî meşrep tiplerde karşılaştığımız bu ve buna benzer ameliyeler, bilinç dışı savunma mekanizmasının bir sonucu olarak da tezahür eder. Öyle ki melâmî âşığın göğsünde açtığı yaralar ve dağlamalar, şairin benzetme ve imge dünyasında tıpkı ekmeğin pişirilen bir tandır gibi tasvir edilir:

Nev-be-nev dâg-ı melâmetlerle çâki sînemün
Döndü ol tennûra kim dâ’im önüne nân çıkar

g. 196/4

Melâmî âşık, dağınık ve pejmürde bir şekilde şehir şehir gezer. Mekân kavramı olmayan ve dolayısıyla sabit bir yeri mesken edinmeyen âşık, kimi zaman تنها yerlerde kimi zaman ise kalabalık yerlerde dolaşır. Vatanı aslında gurbet olan âşığın ayıplanma, kınanma hatta sövgüye ve şiddete maruz kalma amacına daha kolay ulaşabilmesi için pazar ve çarşı gibi yerler önem arz eder. Düşkünlüğünü sergileyeceği ortamda kişi sayısının çok olması onun rüsvahlığını pekiştirir. Bu tabloyu şiirdeki imge ve imajlar yardımıyla gözler önünde canlandıran şair, elinde kadehiyle ve bedenindeki yaralarıyla çarşılarda veya pazarlarda kendinden geçmiş bir şekilde avare avare gezinen bir melâmî âşık portresi çizer:

Benem ol bir niçe yıl şeh-i melâmetde gezen
Sîne-çâk elde kadeh kûçe-i bâzâra düşen

g. 689/2

Dünya, zenginler için her ne kadar bir saray gibi olsa da âşıklar için sıkıntı ve eziyet dolu bir yerdir. Kişinin mal varlığı ne kadar engin olursa olsun nihayetinde her şeyini bu dünyada bırakıp gidecektir.

Melâmet yolunda dava, iddia önemlidir. Dava ile teslimiyet bir arada olmaz. Dava / sâlikin kendisine ait olmayan hususları nefesine (kendisine) nispet ve mal etmesi, bunlarla övünmesidir. Kuldaki her iyi şey Allah'tan, kötü şey ise onun nefisindedir. Allah'a ait olanı kendine mal eden dava ve iddia sahibidir. Bu tür kişiler de birer müddeidir, yani davacıdır ve melâmet ehlinde dava olmaz (Uludağ, 2014: 153).

Fâniliğin esas olduğu bu dünyada melâmî âşık, ruh hâli itibariyle vazgeçmişlik ve umursamazlık duygularıyla hareket eder. Rezilliğe ve zelilliğe duyarsız olduğu kadar gelip geçici şeylere de aldırılmaz. Maddî kaygılardan uzak bir şekilde hayat sürerek toplumun büyük bir bölümünün tabi olduğu kurulu sistem içerisinde öz bağımsızlığını yaşar. O, aşk sultanı bir abdâl olarak öleceğini bilse dahi dünyevî şeylere tamah etmez:

Sakin aldanma şâhum bu serây-ı mihnet-âbâda
Zümürriid tahtı zerrîn tâcı hep korsın bu dünyâda
Hakâretle nazar kılma dil-i dervîş-i nâ-şâda
Egerçi sûretâ dervîşem ammâ rûy-ı ma'nâda
Şeh-i 'ışkâm sipîhr ü âftâbı taht u tâc itmem
Bir âbdâlam ki ölsem dehre 'arz-ı ihtiyâc itmem

msds. I/5

Genel olarak solgun veya sararmış bir yüzle karşılaştığımız âşık, melâmî meşrebi nedeniyle sürekli olarak kınanma ve ayıplanmalara maruz kalır. Bu sahneyi şâirâne duygu ve hayal dünyası ile ifade eden Hâletî, âşığın sararmış tenini ve melâmet oklarıyla dolu gönlünü, üzerine kakma altınla işleme yapılan çoğunlukla ağaç veya deriden mamul ok kabına benzetir. Ayrıca genel itibariyle farklılık gösterse de bazı ok kaplarının insan gövdesine olan benzerliği de dikkat çekmektedir:

Tenüm zerd ü derûnum tâ-be-leb tîr-i melâmetdür
Gören yanında ol şâhun sanur bir zer-nişân tîrkeş

g. 350/2

Sonuç

Melâmîler, kendilerine mahsus tarzları ve felsefeleriyle gerek tasavvuf tarihinde gerekse sosyal ve edebî zeminde dikkat çekmiş bir zümredir. Giyim kuşam ve davranış şekilleriyle ön plana çıkmaya çalışarak kendilerini kategorize eden sûfilere karşı bir tepki olarak ortaya çıktıkları bilinmektedir. Şekilcilikten ve gösterişten uzak durmayı prensip edinen melâmîler, marjinal ve protest yapıları nedeniyle insanlar tarafından kınanırlar, ancak onlar bu durumdan şikayetçi olmadıkları gibi memnun dahi olurlar. İyiliklerini gizleyerek kusurlarını ifşa etmeyi bir misyon kabul ederler. Öte yandan sırlarının açığa çıkmasını istemezler ve övülmekten hazzetmezler. Bedenlerinde birtakım yaralar açar, yanlarında bazı eşyalar taşırlar. Nefislerine ağır gelecek şeyleri yaparak bir nefis mücadelesine girişirler. Klasik Türk şiiri bağlamında tüm bu özellikler bir arada düşünüldüğünde hem fiziksel hem

de ruhsal anlamda melâmî bir âşık portresi ortaya çıkmaktadır ki bu portre, klasik Türk şairlerince çokça kullanılan bir tip olagelmıştır.

Hâletî, divânının yirmi ayrı yerinde *melâmet*, yirmi üç ayrı yerinde ise *abdâl* kelimesine yer vermiştir. Bu kelimelerin kullanıldıkları konumları nazım şekilleri açısından ele aldığımızda şair, gazeliyyât kısmında on dokuz, metâlî' ve müfredât kısmında ise bir yerde melâmet kelimesini kullanırken müseddeslerde yedi, tahmislerde bir, gazeliyyâta on üç, metâlî' ve müfredât kısmında ise iki yerde abdâl kelimesini kullanmıştır. Melâmîliğin aşk bağlamındaki fonksiyonunun iyi bir şekilde idrak edilebilmesi için şairlerin melâmet kavramına yaklaşımı ve bu kavramı işleme şekilleri önem arz eder. Bu çalışma aracılığıyla da Azmîzâde Hâletî'nin divânı ele alınarak şiirlerinde melâmîlik ve melâmîlik ile ilintili abdâl ve kalender gibi kavramlar da irdelenmeye çalışılmış ve buna istinaden divândaki şiirlerden hareketle âşığın melâmîliği ve melâmîliğin âşık tipi üzerindeki etkileri örnek beyitler eşliğinde gösterilmiştir. Buna göre abdâl ve kalenderî gibi âşık rolündeki tiplerin, melâmet ehli tipler olduğu ve aynı kaynaktan beslendikleri Azmîzâde Hâletî'nin divânında yer alan şiirler ışığında açıkça görülmektedir.

Divândaki şiirlerden yola çıkarak Azmîzâde Hâletî'nin melâmî olduğunu söylemek güç olsa da bu durum, melâmîliğe aşına olduğu gerçeğini değiştirmez. Klasik şiir geleneğini iyi bilen şairin, âşık tipini melâmet anlayışı ile şekillendirmesi bunun en önemli göstergelerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Şiirlerindeki veriler ve bilgiler âşık tipinin, melâmet felsefesi ve ilkeleriyle yoğrulduğunu göstermektedir. Yine kendine özgü fiziksel ve ruhsal hâlleriyle tezahür eden özellikler melâmî âşığın karakteristik yapısını göz önüne sermektedir.

Genel olarak rubâî nazım şekli ile yazdığı şiirler noktasında ön plana çıkan şair, divânındaki bazı şiirlerde kimi zaman kendini abdâl olarak tanımlayarak melâmî-meşrep bir derviş kisvesine bürünmüş ve melâmetîlik değerlerini başarılı bir şekilde işleyerek âşık rolündeki melâmî tipine dair önemli bilgiler vermiştir. Bu bilgiler Hâletî'nin melâmete ve şiirindeki âşık tipinin meşrebine dair dikkat çekici hususlar olmakla birlikte dönemin melâmet anlayışı ve şiir geleneğindeki âşık tipinin beslendiği kaynaklar hakkında da kanaatlerimizi pekiştirmemize olanak sağlamıştır.

Kaynakça

- Azamat, Nihat (2004). "Melâmet", İslam Ansiklopedisi, Cilt 29, sy. 24, İstanbul: TDV.
- Bolat, Ali (2004). Melâmetîlik, İstanbul: İnsan.
- Bolat, Ali (2009). "Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de Melâmet Tasavvuru", Tasavvuf – İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), Sayı: 23, sy. 457- 469.
- Çelik, Mehmet Furkan (2019). "Klasik Türk Şiirinde Tipler", Doktora Tezi, Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DİA (2004). "Melâmîyye", İslam Ansiklopedisi, Cilt 29, sy. 26, İstanbul: TDV.
- İbn Arabî, Ebu Bekir Muhyiddin, el-Futûhâtü'l-Mekkiyye, I-IV, Beyrut: Daru Sâdır.
- İpekten, Haluk (1991). "Azmîzâde Mustafa Hâletî", İslam Ansiklopedisi, Cilt 4, sy. 348-349, İstanbul: TDV.
- Karamustafa, Ahmet T. (2008). Tanrının Kuraltanımaz Kulları –İslam Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550) çev. Ruşen Sezer, İstanbul: Yapı Kredi.
- Kaya, Bayram Ali (1996). Azmî-zâde Hâletî (Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divânının Tenkidli Metni), Doktora Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Onay, Ahmet Talat (2014). Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü (Haz. Cemal Kurnaz), Ankara: Berikan.

- Özsoy, Naci (2014). “İlk Dönem Tasavvuf Kültüründe Horasan Melâmîliği ve Anadolu’da Bir Melâmî Karakter: Zembilfroş”, Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 2, sy. 85-99, Aralık.
- Öztürk, Furkan (2007). “ ‘Baş Açuk Abdal’ Hayali Bey ve Baki’nin Şiirlerinde ‘Melâmî İşlev’ Üzerine Bir Deneme”, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, S.41, sy. 215-220.
- Sülemî, Ebu Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin. (1950). İslam Tarihinde İlk Melâmet (Çev. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul: İnkılap.
- Şentürk, Ahmet Atilla (2006). “Klasik Şiir Estetiği”, Türk Edebiyatı Tarihi I, sy. 361-402, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Şentürk, A. Atilla (2016). Osmanlı Şiiri Kılavuzu (Âb-Azrail), İstanbul: Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi.
- Uludağ, Süleyman (1996). “Hallâc-ı Mansûr”, İslam Ansiklopedisi, Cilt 15, sy. 377-381, İstanbul: TDV.
- Uludağ, Süleyman (2014). Dört Kapı Kırk Eşik (İslam Toplumlarında Sûfi Gelenekler ve Derviş Tipleri), İstanbul: Dergâh.
- <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/M%C3%A2ide-suresi/723/54-ayet-tefsiri> [08.12.2020]
- <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/37/30-ayet-tefsiri> [10.01.2021]
- <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56159,azmizade-haleti-divanipdf.pdf?o> [08.12.2020]